

Н.Б.Смағұлов¹, А.Ташағыл²¹Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана;²Едипене университеті, Стамбул, Түркия
(E-mail: Smagulov_ist@mail.ru)

Күлтегін жазбасындағы ежелгі түріктердің манифесті

Мақалада Орхон өзені бойында орналасқан түрік халықтарының ғана емес, бүкіл адамзат қауымының баға жетпес жетістігі болып табылатын Күлтегін ескерткішіндегі жазудың мазмұнына ғылыми тұрғыдан тарихи талдау жасалған. Авторлардың зерттеуіне қарағанда, Күлтегін бітік тасындағы көне жазуда тәуелсіз мемлекет орнату жолында қызмет жасаған ел басшыларының халыққа арнаған үндеу-манифесті жарияланған. Ескерткіштегі жазулардағы тарихи оқиғаларды талдай отырып, Күлтегін ескерткіші Екінші Түрік қағанаты кезіндегі маңызды кезеңдерді қамтыған тарихи шығарма, ондағы негізгі мақсат — азат ел болу жолындағы күрес жүргізген түрік халқының қаһармандық ерліктерінің шежіресі баяндалған деген қорытындыға келген. Авторлар Күлтегін ескерткішіндегі мәңгі жазуда Түрік қағанатының мемлекеттік тәуелсіздік актісі — «Мәңгілік Ел» идеясының саяси манифест түрінде салтанатты түрде халыққа жария етілгеніне ғылыми талдау жасаған. Тастағы жазуда Күлтегін бейнесі теңдесі жоқ батыр, даңқты қолбасшы болғаныны айтылған. Оның түркі халқының жауынгерлік рухын асқақтатып, Ұлы Түрік қағанатының сабақтастығын, дәстүрлі заңын жалғастыра білген дара тұлға болғанын шебер талдау арқылы оқырманға жеткізеді.

Кілт сөздер: Күлтегін, бітік тас, манифест, Құлтық-Елтеріс, Мәңгілік Ел, Ашина, Түрік, қағанат, Қаған, Өтүкен, Тәңірі.

Біздің бабаларымыз көне түріктер бағзы замандарда-ақ көшпелілер тұрмысына сай ұлттық дәстүрін, наным-сенімін, әдет-ғұрпын, тарихын, өнерін, жазуын, өзіндік кәсібін, күнтізбесін, философиясын, өмір сүру заңдылықтарын толық қалыптастырып, әлемдік мәдениет пен өркениеттің дамуына елеулі үлестерін қосты. Түрік халықтарының әлем өркениетінің дамуына қосқан үлестері зор. Оның дәлелі Еуразия құрлығының төсінде бедерленген көне жазбалары жалпы адамзат өркениетінің үлкен қазынасы болып отырғаны бүгінде баршамызға мәлім.

Орхон ескерткіштері ішіндегі мазмұны мен көлемі жағынан ерекше саналатын көне түрік жазбаларының бірі — Күлтегінге арналған ескерткіш. Жазбада тарихи оқиға баяндалады. Онда Түрік қағанаты мен оның құрамына енген көптеген түрік тайпаларының тарихы, мәдениеті және әлеуметтік құрылысы жөнінде құнды деректер берілген. Ескерткіш қазіргі Монғол Халық Республикасының астанасы Улан-Батордың батысындағы 400 километр жердегі Орхон өзенінің бойындағы Көшө-Цайдам ойпатындағы Қарабаласағұн деп аталатын ескі қорғанан 45 километр солтүстігіндегі Эрдэни-Цзу ғибадатханасы маңында орналасқан [1].

Орхон өзені бойындағы Күлтегін бітік тасындағы көне жазуда ата-бабаларымыздың күшті мемлекет орнатудағы халыққа арнаған үндеу-манифесті жарияланған. Онда түріктер өздерінің қаһармандық істерін, мемлекет құрудағы зор жетістіктерін мәңгі тасқа арнайы ойып жазып қалдырған. Күлтегін ескерткіші екінші Түрік қағанаты кезіндегі маңызды кезеңдерді қамтыған тарихи шығарма және мәңгілік мұра болып табылады. Күлтегін жазбасындағы ежелгі түріктердің манифест-үндеуінің негізгі мазмұны — елді біріктіріп, болашаққа нық сеніммен қадам басу ниетінен туындаған мемлекеттік маңызы бар құжат акт болады. Негізінде Күлтегін жазба ескерткішінің өзі Мәңгі Ел орнату жолындағы жан берген түрік тарихының шежіресі еді. Бұл — бірліктің, ынтымақтастықтың символы болған киелі орын, мәңгілік ел орнатамыз деген елдің тұтастығының белгісі.

Күлтегін жырында түрік елінің ең басты идеясы Түрік қағанатының мемлекеттік тәуелсіздік актісі — «Мәңгілік Ел» идеясы саяси манифест түрінде салтанатты түрде халыққа жария етілді [2; 199].

Елді басқарған қағандар үшін, түрік халқын оятып, біріктіріп, түрік қағанатын орнату жолындағы ұлы жорықтар жасап, ортақ мақсатқа елді жұмылдыруға осындай үндеу-манифест аса қажет болды. Манифестте түріктерді азат болу үшін күреске шақырып, өзге елге кіріптар, бағынышты болмауға, көрші қуатты мемлекеттің шығарған тұрмыстық заттарына қызығып, олардың арбауына түсіп қалмауға шақырады. Түріктердің еш елден кем емес, қайта артық екенін мәлімдеп, оларға өздерінің құқықтарын қорғауға үндейді. Осы мақсаттарды жүзеге асыру үшін түрік халқының рухын

оятып, «көк түрік» болып бірігу міндеті тұрды. Өзге елге бодан болмай, өз алдына тәуелсіз еркін Түрік империясын орнату қолға алынды. Күлтегін ескерткішіндегі жарияланған үндеуде Түрік халқының алға қойған мақсатының концепциясы мен идеологиясы айтылды.

Ежелгі түріктер барлық туыстас тайпаларды біріктіріп, біртұтас Түрік қағанатын орнату жолында күреске шыққан. Ал қағандары ақылды және ержүрек батыр қолбасшылар болды. Түрік бектері мен халқы қағанға, мемлекетке адал қызмет жасады. Осындай ұйымшылдық, ауызбіршілік, татулықтың негізінде түрік халқы көздеген мақсаттарына жетті. Қаған мен халық арасындағы тұтасқан бірліктің, ортақ мүддеге орай жұмыс жүргізудің арқасында хан елді ұзақ уақыт басқарып, заман талаптарына сай өмір сүру ережелерін қалыптастырды. Ел іргесінің берік бекуі, мемлекеттің өрге басып дамуы қағанның парасаттылығы мен халықты соңынан ерте білуінен және қарамағындағы жалпы жұрттың мемлекеттік мүддеге шексіз берілгендігінде екен. Соған орай үндеу-манифесте Күлтегіннің елді нығайту жолындағы қатысқан жорықтарындағы көрсеткен ерліктері мен қолбасшылық қабілетінің артықшылықтары үлгі өнегі ретінде насихатталған. Тасқа түсірілген ескерткіш жазу бүгінгі және болашақ ұрпақтарға өсиет болатын мәңгілік жазба мұра болып саналады.

2014 жылға 12 қарашада Елбасы Н.Ә.Назарбаев «Нұрлы жол — болашаққа бастар жол» атты Қазақстан халқына Жолдауында: «Біз жалпыұлттық идеямыз — Мәңгілік Елді басты бағдар етіп, тәуелсіздігіміздің даму даңғылын Нұрлы жолға айналдырдық. Мәңгілік Ел — елдің біріктіруші күші, ешқашан таусылмас қуат көзі. Ол «Қазақстан – 2050» Стратегиясының ғана емес, ХХІ ғасырдағы Қазақстан мемлекетінің мызғымас идеялық тұғыры! Жаңа Қазақстандық Патриотизм дегеніміздің өзі — Мәңгілік Ел! Ол — барша Қазақстан қоғамының осындай ұлы құндылығы... Мәңгілік Ел идеясының бастауы тым тереңде жатыр. Осыдан 13 ғасыр бұрын Тоныкөк абыз «Түркі жұртының мұраты — Мәңгілік Ел» деп өсиет қалдырған. Бұл біздің жалпыұлттық идеямыз мемлекеттігіміздің тамыры сияқты көне тарихтан бастау алатынын көрсетеді», — деді [3].

Өзінің бастауын прототүріктерден, ғұндардан қалаған түріктердің «Мәңгілік Ел» идеясы Күлтегін ескерткіші жазуында: «Түркі халқы жойылмасын, ел болсын», — дейді. Бұдан ежелгі түріктердің ұғымдық өлшемінің кең екендігін көреміз.

Алғаш рет «Мәңгі Ел» идеясы Шығыс Түрік қағанаты әскерінің бас қолбасшысы Күлтегінге арнап қойылған бітік таста жария етілген. Ашина руынан шыққан Күлтегін 684–731 жылдары ғұмыр кешкен. Ол Құтлық (Елтеріс) қағанның екінші ұлы, Білге қағанның туған інісі. Күлтегіннің 7 жасында әкесі Құтлық (682–692 жылдары билік құрған Елтеріс) қаған қайтыс болады. Билік оның інісі Қапағанға көшіп, қағандық құрады [2; 200].

Күлтегін ұлы империя үшін көптеген ру-тайпа, одақ, ұлыстарды бағындыруда ерекше ерлігімен көзге түсті. Ол 16 жасынан бастап оғыз, қытан, татабы, табғач (қытай), қырғыз, түргеш, соғды және т.б. елдерге жорық жасап, оларды бағындыра білген баһадүр қолбасшы [4].

Ежелгі түріктердің ұстанған мемлекеттік идеологиясы, рухани құндылықтары гуманизмге негізделген. VIII ғасырдан бізге жеткен көне түркі жазба мұраларының ішіндегі мазмұндылығымен, жүйелілігімен және танымдық тәрбиелілік тұрғысынан ерекше көрінетін Күлтегін бітік тасы ескерткіші екені бүгінде баршамазға белгілі. Бұл тасқа қағандық дәуірдегі тарихи оқиғалар, мемлекеттер арасындағы мәліметтер, елге белгілі тұлғалар есімдері, халыққа арнаған мәлімдемені және көрші елдердің көңіл айту хаты қоса жазылған. Бұған айқын көз жеткізу үшін Күлтегін жазуына көңіл аударайық. Мәңгі тастағы жазулар былай басталады:

«Жоғарыда көк Тәңірі, төменде қара жаралғанда, екеуінің арасында адам баласы жаралған. Адам баласы үстіне ата-бабам Бумын-қаған, Істеми қаған таққа отырған. Таққа отырып түрік халқына, еліне, төріне тұтқа болған, қалыптастырған. Төрт тараптағылар қарсы жау болған. Қол аттандырып төрт тараптағы халықты бағындырып, иеленген. Бағындырып бейбіт қылған. Бастыны жүгіндірген, тізеліні бүктірген. Шығыста Қадырхан жынысына дейін, батыста Темір-қақпаға дейін қондырған» [5; 61].

551–552 жылдары Бумын өздерін билеп төстеп отырған жужандарға қарсы соғыс ашып, оларды талқандайды. Бумын тарихқа Түрік қағанатын орнатушы және «Елхан» лауазымымен белгілі болады. Елхан деген лауазыммен Бумын түрік тарихына енеді. Көне түрік дәстүрінде танымал тұлғаға халық қамы үшін жасаған еңбегіне, жеке басының ерлігіне арналып берілген лауазым оның атына айналып, бала кезінде қойылған есімі ұмытылады [6; 86].

VI ғасырдың 60 жылдарының соңында Түрік қағанаты сол замандағы қуатты мемлекеттер мемлекеттер — Византия, сасанидтік Иранның, Қытай империясының саяси және экономикалық қарым-қатынас жүйесіне еніп, Қытайдан батыс елдеріне қатынайтын Ұлы Жібек жолына бақылау орнату үшін күрес жүргізеді [7].

Күлтегін бітік тасында Бумыннан кейін айтылатын Істеми қаған Түрік империясын құрудағы жорықтарға басынан аяғына дейін қатысып, айтулы жеңістерге жетіп, түріктерді біріктіріп тұтас мемлекет етуге елеулі үлес қосқан қайраткер. Ол Түрік қағанатын нығайту жолындағы табанды күресте батыс жорығын басқарып, қысқа мерзім ішінде Сырдария мен Әмудария бойына, Ташкент аймағына, Еділ өзеніне дейін жетіп, үлкен жеңістерге жеткен. Осындай тәжірибелі, білікті басшының көмегімен түріктер аз уақытта Орталық Қазақстанды, Жетісу мен Хорезм жерлерін бағындырды. Елді біріктірудегі зор жетістіктеріне орай Түрік халқы оған Істеми қағанға (есті, ақылды) деген лауазым берді.

Күлтегін ескерткішіндегі қатар жазылған екі қағанның мемлекет үшін атқарған саяси қызметіне және қайраткерлік қасиеттеріне берілген баға осындай.

Сонымен, түркілер адамзат әлемінің ұстын тірегі деп Адамды таныды. Тап сол адамның өмірі, құштарлыққа, арман-мақсатқа, іс-әрекетке және түрлі оқиғаларға толы жеке адамның өмірі мемлекеттің, қоғамның өмірімен етене тұтастықта қарастырылды. Сондықтан да тарихты нақты адамның өмірімен салыстыра отырып түсінді. Ал мұның өзі тарихи болмыстың мән-мағынасын биік деңгейге көтерді. Түркілер адамға тән қасиетті қатты бағалады, оны бәрінен де жоғары қоя білді. Егер кез келген жауынгер өзінің жүрек жұтқан ерлігі мен қайыспас қайсар қаһармандығын танытса, ол далалық ақсүйектер тобына жатсын-жатпасын, бәрібір батыр деп таныла алатын [8; 99].

Көне түркілердің руна жазба шығармалары мен таңба-бейнелерін арнайы тасқа қашап түсіруі қағаздың барында немесе жоғында емес, маңызы зор құнды рухани мұраларды қабырға тасқа жазу олар үшін аса қажетті қалыптасқан дәстүр болды. Ондағы түркілік рух, намыс, жігер өзара үйлесімділік тауып отырған. Олар табиғатқа табынып, жаратылыс заңдарын түсініп отырып, соған сәйкестендіріп, өздерінің дінін, дәстүрін қалыптастырған.

Табиғат заңы өзгермейтін мәңгілік болса, содан өрістеген көне түркі дүниетанымының философиясы да тозбайтын рухани мұра болып табылады. Тастағы шығармаға өзек болған тарихи оқиғадан бір ұғымды, бір идеяны көреміз.

Бірінші Түрік қағанат құрылдардың алдындағы оқиғалардан бұрын, Н.Я.Бичуриннің зерттеуінше, ежелгі дәуірде түріктер: «Ашин бес жүз үймен жужандарға қашып барды да, Алтай тауының күнгеі бетін қоныстанып, жужандарға темір өндіріп беріп тұрған [9; 225].

Бірінші Түрік қағанатының күш-қуаты кемеліне келіп халықаралық саяси беделінің шарықтап тұрған кезінің Мәңгі таста былай сипаттайды: «Көк түріктердің иесі иеліксіз осылай отырар еді. Білікті қағандар еді, алып қағандар еді. Бұйрықтары (қолбасшылар) да білікті еді, алып еді. Бектері де, халқы да түз (адал) еді. Сол үшін елді осынша тұтқан еді. Елін тұтып төрлі (билікті) етті. (Олар) өздері о дүниеге керек болды. Жоқтаушы, жылап-сықтаушы күншығыстағы бөккі шөлі елінен, табғач, тибет, абар, үрім, қырғыз, үш-құрыхан, отыз-татар, қытай (қидан), татабылдардан бұнша халық келіп сықтады, жоқтады. Осындай күліг (даңқты) қағандар еді» [5; 61].

VI ғасырда барлық түріктер Ашина руынан тараған Бумын, Мұқан қағандардың басшылығымен және оларды қолдаған елбасшыларының ерен еңбегінің арқасында бір қағанаттың құрамында болып, сол дәуірдегі әлемдік империялар — Византия, Қытай, Парсы мемлекеттерімен тең дәрежеде тұрып, өркениетті қоғам құрды.

Түрік қағанаты өзінің гүлденуінің шарықтап тұрған кезінде Манчжуриядан Керчь бұғазына дейінгі, Енисейдің бастауынан Әмударияның бастауына дейінгі кеңістікке созылып жатты. Сөйтіп, түрік қағандары алғашқы еуразиялық империяларды құрушылар болды [8; 82].

Бірақ мықты орталықтандырылған мемлекет құрылмағандықтан, мұрагерлер билікке таласып, елдің әлсіреуіне алып келді. Саяси ынтымақтың болмауынан қағанат екіге бөлініп кетті. Өзара билікке таласқан билеуші әулеттердің әрекетінен уақытша көршілері Қытай империясының боданына айналады. Қатал тарихтан сабақ алған түркі бабаларымыз бұл оқиғаны ұрпағына өсиет еткен сөздерімен қалдырды. Орхон-Енисейдегі Мәңгі тас жазуларда тұрақтылық пен ел бірлігінің қаншалықты қымбат екенінін айтып кеткен.

Ол кезеңді ескерткіштегі жазуда былайша күнірентеді: «Ұлдары қаған болған еді. Бірақ інісі ағасындай болмады. Ұлдары әкесіндей болмады. Біліксіз қағандар таққа отырған еді. Әлсіз қағандар отырған еді. Қолбасшылары да біліксіз еді, әлсіз болған еді. Бектері, халқы түзу, адал болмағандықтан, табғач халқының алдауына сенгендіктен, арбауына көнгендігінен, інілі-ағаларының кектескендігінен, бектері мен халықтың ымырасыздығынан түрік халқы елдігінен, елінен айырылды. Қағандығын жүргізіп отырған қағанынан айырылды. Табғач халқына бек ұлдарың құл болды, ару

қыздарың күң болды. Түрік бектер түрік атын жойды», — деп сол уақыттағы түркі қоғамындағы басқарушы саяси элитаның жағдайын баяндайды [5; 61].

581 жылы Ұлы Түрік қағанатының қағаны Арыслан Тобохан қайтыс болады. Ханның өсиеті бойынша әрі тақ мәселесіндегі мұрагерлік заң бойынша Мұқан қағанның ұлы Төремен билік басына келуі тиіс болатын. Бірақ Бумынның мұрагері мезгілсіз беймәлім жағдайда 553 ж. қаза тапқан Қара Ыссықтың ұлы Шету қаған сайлау кезінде бүлік шығарып, Төременге қарсы шығады. Нәтижесінде мемлекет өз ішінен ыдырай бастайды. Бұл жағдайды жіті бақылап отырған қытайлар Түрік қағанатының билеушілерін бір-бірімен араздастырып, елді азамат соғысына ұрындырады. Билік басында отырған дарынсыз қағандардың кесірінен, алдында болған тұлғалардың жетістіктерін, олардың орасан-зор қабілетімен күш-қуатының арқасында біріктірілген халықты ұстап тұра алмай жігерсіздік танытады. Соның салдарынан түркі халқы 630–680 жылдар аралығында Қытайға бағынышты күйге тап болады. Күлтегін ескерткішіндегі жазуда түркілердің қайғылы тағдырынан хабар бере отырып, олардың Қытайға сіңісіп, жұтылудың аз-ақ алдында тұрғаны айтылады. Іргелі тайпалардың арасында ынтымақ-бірліктің болмауынан, өзара сенімнің жоқтығынан, өзгені зор тұтып, өзінікін қор тұтқанынан түрік халқы елдігінен айырылып қала жаздайды. Ынтымағынан айрылған, халқын оятып оң іске бастайтын басшысы болмағандықтан, түркілер елу жылдай қытайлардың бағынышты боданы болды. Қытайлар Ұлы Даланы бағындырған соң олардың жерін жаулап, байлығын тонады.

Бумын, Мұқан, Істеми, Таспар қағандардың кезінде мықты мемлекет болып, көршілерімен терезесі тең, кей жағдайда өзінің дегенін жүргізіп, геосаяси ойындардың басты ойыншысы болған Түрік қағанаты кейін билік басына келген дарынсыз билеушілерінің кесірінен және оларға тірек болуға тиіс біліксіз қолбасшылары мен бектерінің ісінен құлдырып, VII ғасырда Қытайға бағынышты күйге түседі. Олар бағынышты болып тұрған кездерінде ешқандай материалдық немесе қанаушылық қиындықты көрмеген. Түріктер үшін тәуелсіздігінен айырылып жат жерліктерге бағынышты болу ауыр шексіз азап пен қорлықтың белгісі саналады. Түріктер үшін ең қымбат қазына бастарының еркіндігі мен бостандығы болып табылады.

Енді түрік халқы еркіндік алу мақсатында азаттық күреске шығады. Бірақ бірден дегендеріне жете алмай күйзеліске де түседі. Себебі, елді біріктіріп жеңіске бастайтын тұлға болмады. Түріктердің жеңіліс тауып, қытайларға бағынуына елдегі билік үшін талас, бектердің арасындағы алауыздық және халықтың басшыларына қағандықты ұстап тұруына деген сенімсіздігінен болды. Саяси дербестікке жетуге нық бекінген Көк түріктің билеушілері халықты оятуға тырысады.

Түріктің күллі қара халқы былай десті: «Елді халық едім, елім енді қайда? Кімге елдік құраймыз?» — десті. «Қағанды халық едім, Қағаным қайда? Қай қағанға күш-қуатымызды береміз», — десті. Осылай деп Табғач қағанға жау болды [5; 62].

Бұл мәтіннен біздің түсінгеніміз, азаттықты аңсаған түркі халқы ұрпаған құлдықтың қамытынан босату үшін жан алып, жан беріскен майданға аттанған.

Күші айқын басым Қытай империясына қарсы көтеріліске шыққан түркі халқы майданда асқан ерлікпен шайқасқанына қарамастан, ауыр жеңіліске тап болып ажал апатына ұшырай жаздағанда олар «біреудің тепкісіне жаншылғанша, өзіміз-ақ жойылайық» деп айтады. Сол кезде түркілерді өздерінің табынатын, сиынатын Тәңірі қолдап шығады. Бұл Тәңірі діні түріктердің басты идеологиясы болды.

Бұл мәтін Күлтегін ескерткішінде былай жалғасады: «Сонда көктегі түркі Тәңірісі, Түріктердің қасиетті жері, Қасиетті суы былай депті: «Түркі халқы жойылмасын депті, Түркі халқы ел болып өмір сүрсін» депті. Тәңірі өз биігінде тұрып басшылық етті. Әкем Елтеріс қағанды шешем Елбілге қатынды Тәңірі халықтан жоғары көтерді. Әкем қағанға он жеті ер еріпті», — дейді [5; 62].

682 жылы Құтлық Қытайға қарсы көтерілді [9; 271]. Ашина әулетінен шыққан, қытайша білім алған Құтлық ұзақ жылдар бойы аяусыз езгі көрген, құлдық пен күндіктің азабын тартқан түрік халқын Қытай империясына азаттық көтеріліске бастап шығады. Құтлық қолбасшы жеңіске жеткізетін әскерді жасақтап оларды партизандық күрес тәсілімен де соғысуға үйретті. Ақылды және айлакер соғысудың әдіс-тәсілін жетік меңгерген Құтлық Қытайға қарсы көтеріліс жасаудың бұрынғы ескі сарынын пайдаланбай, жаңа шешім қабылдай білді. Әскерді басқаруға түріктердің текті руларынан шыққан ақсүйектердің ұрпақтарын және қытайша білім алған, солардың дәстүр-салтын, әскери қорғаныс ережесін білетін, оқыған, ақылды адамдарды тартты. Өзінің серіктерін жақын сенімді туыстарын да жауапты істерге пайдаланды. Өзін хан жариялаған соң екі інісіне жабғы атақ-дәрежесін берді. Мемлекеттің құрылуына үлкен рөл ойнаған қытайша білім алған, табғаш елінің ішкі,

сыртқы жағдайын жақсы білетін айлалы саясаткер Дана Тоныкөкті өзіне серік етіп, оған әскери күштерді нығайту мен дипломатиялық қарым-қатыныстарды реттеуді тапсырды.

Құтлұқ тек қытайлармен соғысып қана қоймай, оның айналасындағы тоғыз-оғыз, қырғыз, құрықан, татар және басқаларға жорық жасайды. Солардың бәрін бағындырып түркі қағандығын орнату үшін үнемі жорық үстінде болады. Қытаймен жүргізген қиян-кескі соғыстың нәтижесінде 683 жылы Құтлық қаған жасақтаған түріктердің атты әскері Ордостан шығысқа қарай, ерте заманда айбынды ғұндардан қорғану үшін жасалған Ұлы Қытай қорғаны бойындағы бекіністердің тас-талқанын шығарды.

684–689 жылдары түріктер Қытайдың Шо-чжеу және Дай-чжеу өлкелеріне шабуыл жасап, көптеген шенеуніктерді, әскери адамдарды қырып кетті. Цзун-цай-шань тауы маңындағы шайқаста Құтлұқ қытайларды күйрете жеңіп, жаудың 5 мың адамын жер жастандырды. 687 жылы Хуанхуаду маңындағы соғыста түркілер қытай әскерін айқын басымдылықпен тізе бүктірді [9; 272].

Құтлық қаған атанып екінші Түрік қағанатын қуатты мемлекет дәрежесіне көтерді. Осындай зор жетістігі үшін түрік халқы Құтлұққа Елтеріс қаған (елді теруші, жинақтаушы мағынасында) деген құрметті атақ берді. Түрік халқын құрап іргелі ел еткен Елтеріс 693 жылы дүние салады [10].

693 жылы Көк түріктердің ел басқарудағы заңы бойынша Елтеріс қағаннан соң билік басына оның туған інісі 27 жастағы Қапаған қаған келді. Ол ағасы билік етіп тұрғанда аты шығып танымал болып, Мочур шад атанған. Қапаған таққа отырған соң түрік тайпаларын біріктіруді одан ары жалғастырып жорықтар жасап, көнбегендерін күшпен бағындырады.

Қапағанның тұсында Шығыс және Батыс қағанаттардың жері бір билеушінің қол астына біріктіріліп, екінші түрік қағанаты айналасындағы елдер санасатын қуатты әскери мемлекетке айналады.

Түркі тарихында әскери өнерді және ақыл мен айланы жетік меңгергендігімен танымал болған Қапаған қаған түркі мемлекетін саяси-экономикалық тұрғыдан нығайтып, түріктерді Өгікенге жинап, елді империя дәрежесіне жеткізуді алдына басты мақсат қылып қойды. Бұл міндеттерді жүзеге асыру үшін қаған үнемі жорық үстінде болды. 694 жылы Қапаған басты саяси қарсыласы Қытайды бағындырады [2; 83].

Қапаған түркі халықтарының біріктіруде ұлы жорықтар жасап, Түркі империясын орнатуда осындай төңкеріс жасады. Бұл мақсатты орындаудағы атқарылған күрделі істер Күлтегін ескерткішінде былайша баяндалған: «Ілгері (Шығысқа) Қадырхан қойнауынан асыра, халықты осылайша қондырдық. Анша (осылай) еттік. Батыстағы Кеңу-Тарманға дейін Түркі халқын қоныстандырдық. Осылай еттік. Ол уақытта құл — құлды болған еді, Күң — күңді болған еді. Інісі ағасын білмес еді. Ұрпағы әкесін білмес еді. Осылай иелік еткен, осылай ел еткен төріміз (билік) еді.» [5; 62].

Бұдан біздің көзіміз жетіп отырған мәселе Қапаған ағасы Елтеріс қағанның ісін ары қарай табандылықпен жалғастырып, әдісі мен айланы қатар пайдаланып, алға қойған мақсатын орындаған және түркі жерін бұрынғыдан да кеңейтіп халқын бейбітшілікке, молшылыққа жеткізген ірі тұлға болған.

Күлтегін жазбасында Құтлық-Елтеріс қағанның екі баласы жорыққа өзгелерден гөрі көбірек шығып, ерен ерліктер жасаған болып көрінеді. Бұл таза тарихи шындық еді. Өйткені Күлтегін мен ағасы Могилян жастайынан соғыс майдандарында жүрді. Қапаған қағанның тұсында талай жорықтарға қатысып, айтулы жеңістерге жеткен болатын.

Білге қаған мен Күлтегіннің Түрік империясын орнатуда жерді кеңейтіп, елді көбейту бағытындағы ірі істері олардың ел билігін өз қолдарына алған кезеңіне сәйкес келеді. Бұған Л.Н.Гумилевтің: «Қағанатты күйреуден құтқару Күлтегіннің үлесіне тиеді. Ол төрт жылы бойы (711–715) Қарлұқтармен шайқасып, тек 716 жылы ғана әулиелі Тамағ тауы маңында олардың әскерін күйрете жеңді, сөйтіп оларды қағанатқа бағынуға мәжбүр етті», — деп жазған мәліметі дәлел бола алады [11; 312].

Күлтегін ескерткішіндегі «Біз қасиетті Тамағ Ыдұқ басында шайқастық. Күлтегін ол соғыста отыз жаста еді. Алып шалысты ағын мініп опыра шапты. Екі ерін ұмтылып шаншыды. Қарлұқтарды қырдық, алдық» [5; 64] деген жолдары Л.Н.Гумилевтің келтірген мәліметіне сәйкес келеді.

716 ж. Қапаған қаған тоғыз-оғыздарға қарсы әскер бастап жорыққа шығады. Орданы қорғауды Күлтегінге тапсырады. Түріктердің қозғалысынан хабардар болып отырған қарлұқтар қолайлы сәтті пайдаланып қалмақ болып, ордаға шабуыл жасады.

Күш тең емес ұрыста Күлтегін бүкіл айбын-ерлігімен қорғана ұрыс салып, не өлім немесе күн болу қауіпі төнген әйелдер мен балаларды қорғап, өзін тағы да даңқа бөледі. Сондай-ақ бұл оқиға Мәңгі тастағы жәдігерде «Күлтегін жетімек ағын мініп, тоғыз ерін шаншыды. Орданы жауға бермеді. Анам...кейінгі шешелерім, әпкелерім, келіндерім, ханымдарым — солардың бәрі күң болатын еді. Өлігі жұртта, жолда қалатын еді», — деген жолдармен жазылған [5; 64].

Екінші Түрік қағанатының күшейіп бара жатқанынан қатты қауіптенген Тан әулеті қолдарынан келген барлық амалдарын пайдаланып, мемлекетті жоюға кіріседі. Қытайлар бұл күресте түркі халықтарын бір-біріне айдап салып, жекелеген билеушілерін астыртын қолдап, арандату әдістерін де қолданды [2; 84].

Қапаған қаған 716 ж. Төл өзені бойындағы Байырқу тайпасын жеңіп, бағындырады. Жеңісті жорығынан қайтып келе жатқанда қапылылыста қазаға ұшырайды. Қаған өлген соң мұрагерлік туралы мәселе туды. Себебі Қапаған қаған көзі тірісінде түріктердің билік туралы заңын бұзып, өзінің мұрагері ретінде үлкен ұлына «Күшікхан», яғни «Кіші хан», деген құрметті атақ беріп қойған болатын. Сондықтан тақты Қапаған қағанның үлкен ұлы иемденеді. Бұл саяси шешім заңды ашық түрде бұзу болып табылды. Көк түріктерде тақты ағасы інісіне мұра етіп қалдырып отырған. Содан соң ғана немере інілерінің үлкені ағасының мұрагері атанған. Түріктердің ескі заңы бойынша мұрагерлік Құтлық-Елтеріс қағанның үлкен ұлы тардуштардың шады Могилянға тиісті еді. Сарай билеушілерінің орынсыз шешіміне көнбеген Күлтегін әскери төңкеріс жасап, инициативаны өз қолына алып осының алдында өзі асқан ерлікпен қорғаған ордаға өзі шабуыл жасады.

Күлтегін жаңадан сайланған қаған мен Қапаған қағанның кеңесшілерін түгел өлім жазасына кеседі. Тек қана бір Тоныкөкті аман қалдырады, өйткені оның қызы Пофу Могилянның әйелі еді. Тоныкөктің мансабын тартып алады да, еліне қайтарады. Осы оқиғалардың кезінде Түргештердің көсемі Сұлу өзін-өзі хан жариялайды. Көптеген түрік тайпалары толқи бастайды. Сондықтан Могилян Тоныкөкті сарайға шақырып алып, оған тарханның шені мен мемлекеттік кеңесшісі қызметін қайтарып берді [9; 279].

716 жылы Өкіметті күшпен басып алған Күлтегін ескі заңды бұзбады, хан атағын қабылдамады. Таққа ағасы Могилянды отырғызып, оған «Білге қаған» деген лауазымды алып береді. Күлтегін көк түріктердің «Мәңгі Елінің» іс жүзіндегі көсемі және әскердің бас қолбасшысы әрі қағанаттың нақты қожасы болды. Олар мемлекетке Тоныкөкті кеңесші қылып, түркі қағандығын нығайтуды қолдарына алады.

«Күдіретті үштіктің» — Білге қағанның, Күлтегіннің және Тоныкөктің мақсаты — Қағанатты қалпына келтіру болатын [11; 317]. Олар өздері ел еткен халықты жаудан қорғап, түріктерді кең-байтақ жерге орналастырып, Ұлы Даланы құтты мекенге айналдырған. Түрік халқының бейбіт өмірі үшін дүниенің төрт бұрышына жорық жасады. Қарамағына енген ру-тайпаларға күш көрсетпей олардың басын біріктіріп, азат ел қылған, бейбітшілікке көндірген. Еуропалық тарих дәстүрінде жазылғандай, «Қырдым, жойдым, көзін құрттым, — демейді немесе XVII ғасырда билік құрған Людовик XIV корольге ұқсап, «Келдім, Көрдім, Жеңдім», — деп астамшылықпен сөйлемейді. Керісінше, түріктердің күш-қуаты шегіне жетіп, қарсы келер жауларын бет қаратпай жеңген кезде де елдік бейбіт мақсатты ту қылып көтеріп былай баяндайды: «Төрт тараптағы халықты бағындырып, бейбіт қылдым. Жаусыз қылдым. Бағынып менің қол астыма кірді. Ісін-күшін берді. Осындай төрді (билікті) басқарып інім Күлтегін өзі бұл дүниеден өтті», — деп мейірімі мол шуаған төгіп айтады [5; 63].

Түрік елі өз егемендігін, далалық көшпелі болмысын, шынайы табиғатын сақтап, қорғаумен болды. Олар ешқашан жат бөтен бір этносты немесе белгілі бір ұлысты жойып жіберетін саясат ұстанған емес, ондай қанды жорықтар тек қана бағымсыздық үшін жасалып келген еді [12].

Түрік Елінің жиһангер қолбасшысы Күлтегін — көшпелілер тарихында ең көрнекті көсем, баһадүр тұлғалардың бірі. Ол атақты Мөде, Аттила, Шыңғыс қағандармен парапар, тіпті өзі қаған аталмағанымен күллі көшпелі этностарды көк байрақтың астына біріктіруші, Ұлы Түрік қағанатының сабақтастығын, әскер жорығын, дәстүрлі заңын жалғастыра білген кеменгер ер, дара тұлға. Оның қолбасшылық дарыны мен әскери қабілетіне, жеке басының ерлігіне төтеп берген адам баласы ол заманда болған емес.

Күлтегін жырының басты идеясы — түркі халқын ауызбірлікте болуға, салт-дәстүрін берік ұстауға, сыртқы жауға қарсы тұруға шақырады. Елге тірік болған даңқты қолбасшы Күлтегін түркі халқының жауынгерлік рухын асқақтатты. Тастағы жазуда Күлтегін бейнесі теңдесі жоқ батыр, әйгілі қолбасшы есебінде көрсетіледі.

Түріктер тәуелсіз мемлекетін сақтап қалу және оны дамыту үшін атадан жеткен асыл мұра — жерді көзінің қарашығындай сақтады. Отанға деген сүйіспеншілік Күлтегін жазба ескерткішінде де анық сипатталған. Сондықтан орталық Өтүкен түріктер ұғымында қасиетті деп саналған [13].

Б.з.д. III ғасырда ғұн мемлекетінің басшысы Мөде Тәңірқұт: «Жер — мемлекеттің негізі», — деп келер ұрпаққа Мәңгілік өсиет қалдырды [9; 48]. Жер мәселесі бүгінгі XXI ғасырда да ең өткір проблема болып саналады. Түріктер үшін ең асыл мұра ол — жер болып саналып, олар халқына пана болатын қасиетті Жерұйық іздеген. Ол Жерұйық түркілер үшін Өтүкен қойнауы екен. Күлтегін бітік тасындағы жазуда: «Өтүкен жерінде отырып, керуен аттандырып қойып отырсаң, онда мұның жоқ. Өтүкен жынысында отырсаң Мәңгі ел тұтып отырар ең сен», — деп анық жазылған [5; 65].

Бұл, біздің ойымызша, қағанаттың астанасы. Мүмкін жаз жайлайтын елордасы болар... Және бір ерекшелік — Өтүкен мекені Білге қаған тұсындағы тарихпен байланысты еске алынады. Ендеше, байырғы Түркі мемлекетінде Елордаға, оның айырықша мәртебесіне тағзым ету танымы орныққан [14; 78].

Бұдан шығар қорытынды Түрік Елі империясының негізгі ордасы, киелі қара шаңырағы, жер ұйығы — «Өтүкен» болып келген. Демек, осы өңір мыңдаған жылдар бойы далалық өркениеттің кіндігі, сарқылмас бастау бұлағы болды.

Түрік қағанатының VI–VIII ғасырлардағы тарихы мен тағдыры Күлтегін жазуларында қаз-қалпында тасқа қашалып жазылып қалған. Сол замандағы мемлекетшілдік сананың жоғары болғандығы сонша арада мың жылдан артық уақыт өтсе де, Күлтегін жазуларын оқи отырып, байырғы түркі өркениетінің экономикалық, геосаяси, әлеуметтік, дүниетанымдық құндылықтарын, мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатында қастерленген ұстанымдарын қаз-қалпында тануға болады [14; 72].

731 жылы Күлтегін қайтыс болады [9; 282]. Батырдың қайтыс болғанын естіп, оның қазасына дүниенің төрт бұрышынан көңіл айтуға елдер мен мемлекеттерден елшілер келеді.

Білге қаған Күлтегіннің қайтыс болғанын хабарлап, арнайы киелі орын құрылысын тұрғызатын шеберлер мен бәдізшілерді жіберуін өтініп, Тан империясынан көмек сұрайды. Ол туралы Күлтегін ескерткішінің мәтінінде Білге қағанның атынан «Менің сөзімді қайтармады (сындырмады). Табғач қаған (император) Орда бедерлеушісін (шеберін) жіберді», — деген мәлімет қалған [15].

Қытай империясының тарапынан жіберілген елшілердің құрамында Орхон өзені жағалауынан тамаша монумент тұрғызған шеберлер болды. Бітік тастағы жазуларда Күлтегінді жерлеу рәсімі ежгей-тегжейлі сипаталды. Бұдан біз VIII ғасырдағы халықаралық қарым-қатынастар деңгейінің каншалықты жоғары болғандығын көреміз.

Түрік тайпаларының біріктіріп, мемлекетке айналдырудағы ұлы жорықтарда қаһармандық істерімен атағы жайылған Күлтегін батырдың зор жетістіктерін туған ағасы Білге қаған інісін мәңгі есте қалдыру үшін арнайы өзі дайындатқан зәулім қабырға тасқа көне түрік бітіктің таңба-әрпімен жазу жазып, тарихи дерек ретінде, баласы Иолығ-тегінге жаздырып, келер ұрпаққа өсиет етіп қалдырды. Күлтегін бітік тасына мәңгі жазуды қашап жазған адам әрбір сөзге, сөйлемге көп мағынаны сыйғызып жіберіп отырған. Барлық оқиғалар шындық тұрғысынан табиғи таза қалпында айтылған. Бұл адамгершілікке негізделген дала өркениетінің және байырғы түріктердің философиялық дүниетаным жүйесінің ерекшелігі болып табылады.

Осының бәрінен бүгінгі күнде біз сол заманда Ұлы Далада түріктердің бейбітшілік орнатып, сана-сезімдеріндегі асқақ мемлекетшілдік идеологиясының қалыптасқандығына көзімізді жеткіземіз.

Күлтегіннің құрметіне қойылған Мәңгі тас тек түрік халықтарының ғана емес, бүкіл адамзаттың баға жетпес тарихи мұрасы болып табылады. Бұл Мәңгі тастағы өсиет-манифест Тәуелсіз Қазақстанның өсіп өркендеуіне өз үлесін қосады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Айдаров Ф.* Күлтегін ескерткіші: Зерттеунама. — Алматы: Ана тілі, 1995. — 5-б.
- 2 *Сыздықов С.* Мәңгілік Ел идеясы: қалыптасуы, үш негізі, тарихи сабақтастық. — Астана: Фолиант, 2013. — 320 б.
- 3 *Назарбаев Н.Ә.* Нұрлы жол — болашаққа бастар жол // Егемен Қазақстан. — 2014. — 12 қараша.
- 4 Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері — II-т. / Бас ред. И.Тасмағамбетов. — Алматы: Дайк-Пресс, 2005. — 252 б.
- 5 *Сартқожаұлы Қ.* Орхон мұралары. — Алматы: Абзал-Ай, 2012. — 2-б.
- 6 *Еңсегенұлы Т.* Көне түркі руна жазба поэзиясы. Екінші кітап. Орхондағы түркі руна жазба дастандары: Оқу құралы. — Алматы: Білім, 2008. — 409 б.

- 7 *Кляшторный С.Г.* История Центральной Азии и памятники рунического письма. — СПб.: Филол. факультет СПбГУ, 2003. — С. 93.
- 8 *Назарбаев Н.* Тарих толқынында. — Алматы: Атамұра, 1999. — 296 б.
- 9 *Бичурин Н.Я.* Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. — Т. 1: — Алматы: Жалын, 1998. — 390 с.
- 10 *Жолдасбеков М.* Асыл арналар: Зерттеулер, мақалалар. — Алматы: Жазушы, 1986. — 21 б.
- 11 *Гумилев Л.Н.* Көне түріктер. — Алматы, 1992.
- 12 *Омаров Б.* Көне түркі жазба ескерткіштері: жазу мәдениетінің бастаулары, тілдің даму құбылыстары. — Алматы: Информ-А, 2005. — 112 б.
- 13 Тарих — адамзат ақыл ойының қазынасы: Он томдық. — Т. 10: Түркі халықтарының тарихи ойы. — Астана: Фолиант, 2006. — 372 б.
- 14 *Абжанов Х.М.* Түркі әлеміндегі Қазақстан: іргелі тарих және методология. — Астана: Түркі академиясы, 2011. — 364 б.
- 15 *Жолдасбеков М., Сартқожаұлы Қ.* Орхон ескерткіштерінің толық атласы. — Астана: Күлтегін, 2005. — 120 б.

Н.Б.Смагулов, А.Ташағыл

Древнетюркский манифест в культегинских наскальных текстах

В статье дается исторический анализ содержания письменного памятника Культегин, имеющего большое значение не только для тюрков, проживавших на берегах реки Орхон, но и для всего человеческого общества. По исследованиям авторов, на памятниках Культегин на древнем языке написаны манифесты глав народа, призывавших к установлению независимости. Авторы статьи делают вывод, что памятник Культегин охватывает основные события второго Тюркского каганата и представляют хронологию героических подвигов на пути становления независимости народа. Письменный памятник Культегин — акт государственной независимости Тюркского каганата — был торжественно оглашен как политический манифест идеи «Вечного народа» («Мангилик ел»). На каменных изваяниях Культегин описывается не имеющий себе равных батыр, знаменитый полководец, который являлся значимой личностью в истории, поддерживал боевой дух тюркского народа, взаимосвязь Великого Тюркского каганата.

N.B.Smagulov, A.Tashagyl

Ancient turkic inscriptions manifesto Kyltegin

In this article, the authors make a historical analysis of the content of the written Kultegin monument of great importance not only for Turks living on the banks of the Orkhon river but for the whole of human society. According to the authors' research on monuments Kultegin the ancient language are written manifestos chief of the people calling for the establishment of independence. Analyzing historical events, the authors conclude that the monument Kultegin is important work covering the major events of the second Turkic khanate. The main purpose is to describe the history of the heroic exploits on the road of independence of the people. The authors make a scientific analysis of what that written monument Kultegin — the act of state independence of the Turkic war was officially announced as a political manifesto of the idea of »Eternal people« (Mangilik eli). On the stone sculptures Kultegin described as unrivaled Batyr, a famous military leader. Authors by analyzing convey to readers that he is an individual person who maintained the morale of the Turkish people, the relationship of the Grand Turkic khanate.

References

- 1 Aidarov G. *Monument Kultegin. Research*, Almaty: Ana tili, 1995, p. 232.
- 2 Syzdykov S. *The idea of an eternal people (Mangilik eli)*, three foundations, the historic relationship, Astana: Foliant, 2013, p. 320.
- 3 Nazarbayev N.A. *Egemen Kazakhstan*, 2014, November, 12, p. 2.
- 4 *Turkish sources about the history of Kazakhstan*, II, chief edit. I.Tasmagambetov, Almaty: Dyke-Press, 2005, p. 59.
- 5 Sartkozhauly K. *Orkhon Heritage*, Almaty: Abzal-Ai, 2012, p. 324.

- 6 Ensegenuly T. *Ancient Turkic runic poetry. The second book. Turkic runic writing of the poem*, manual, Almaty: Bilim, 2008, p. 409.
- 7 Klyashtorny S.G. *The history of Central Asia and the monuments of runic script*, Saint Petersburg: Faculty of Philology, 2003, p. 93.
- 8 Nazarbayev N.A. *In the stream of history*, Almaty: Atamura, 1999, p. 296.
- 9 Bichurin N.Ya. *Collection of information on peoples in Central Asia in ancient times*, 1, Almaty: Zhaly, 1998, p. 390.
- 10 Zholdasbekov M. *Living source: Articles and Research*, Alma-Ata: Zhazyshy, 1986, 21 p.
- 11 Gumilev L.N. *Ancient Turks*, Almaty, 1992.
- 12 Omarov B. *Ancient written monuments: the beginning of written culture, language development*, Almaty: Inform-A, 2005, p. 112.
- 13 *History — the capital of human intelligence: ten volumes*, 10: historic intelligence of Turkic peoples, Astana: Foliant, 2006, p. 372.
- 14 Abzhanov Kh.M. *Kazakhstan in the Turkic world: fundamental history and methodology*, Astana: Turkic Academy, 2011, p. 364.
- 15 Zholdasbekov M., Sartkozhauly K. *Full Atlas of Orkhon monuments*, Astana: Kultegin, 2005, p. 120.